

Mühazirə20.

Arid vilayətlərin relyefi.

Arid (quru) iqlimi ilə səciyyələnən səhralar Yer kürəsində böyük sahələri əhatə edir. Təbii şəraitindən asılı olaraq səhralarda bitki və heyvanlar aləmi çox kasıb olur. Səhralar və səhra landşaftı başlıca olaraq tropik və subtropik iqlim qurşağında yayılmışdır. Lakin bəzi hallarda oroqrafik quruluşdan, soyuq dəniz axınlarının və bununla əlaqədar olaraq quru hava kütlələrinin sahil zonaya təsirindən və b. səbəblərdən asılı olaraq səhralar subtropik qurşaqdan mülayim qurşağa da keçir. Məs; Orta Asiya və Qobi səhralarının şimal hissələri, Şimali Amerikada Böyük Hövzə, Cənubi Amerikada Atakama səhrası və b. sahələrdə səhra və yarım səhraların sərhədləri mülayim qurşaqda yerləşir. Səhralar mülayim qurşağın özündə də əmələ gəlir. Səhralarda il müddətində 200-250 mm-dən az yağıntı düşür və yağıntılar il boyu qeyri-bərabər paylanır. Yağıntılar başlıca olaraq yağış formasında və ilin müəyyən bir vaxtlarında düşür. Məs; Türküstan səhralarının cənubunda yağıntılar əsasən mart, aprel aylarında düşür. Bəzən yağıntı bir neçə ildə bir dəfə güclü leysan şəklində düşür. Səhra və yarım səhralarda hava çox quru olub, misli rütubətlik 5-10% təşkil edir. Rütubət çatışmazlığı ilə əlaqədar olaraq torpaq və bitki örtüyü çox zəif inkişaf edir. Bitkiləri əsasən kserofitlərdən ibarətdir. Səhralarda hava buludsuz olduğundan və günəş şüaları şaquli düşdüyündən gündüzlər çox bərk qızır, gecələr isə bərk soyuyur. Səhralarda küləklər çox böyük dağıdıcı fəaliyyətə malikdir və relyef əmələ gəlmədə əsas rol oynayır. Subtropik qurşaqdan tropik və mülayim qurşağa doğru getdikcə səhralar öz aridliyini tədricən itirir və rütubətliyi nisbətən çoxalır. Bu sahələr səhralardan (arid vilayətlərdən) fərqli olaraq yarım səhra (semiarid vilayətlər) adlanır. Geomorfoloji landşaft cəhətdən səhraların bu iki növü bir-birinə çox yaxın olub, vahid bir vəhdət təşkil etsələr də müəyyən dərəcədə fərqlənirlər. Semiarid sahələrdə şahid dağlar, sıx yarpaqlı şəbəkəsi və bedlend inkişaf edir. Səhraların təsvir etdiyimiz iqlim şəraiti müvafiq geomorfoloji proseslərin intensiv sürətdə inkişaf etməsində və relyefin formalaşmasında əsas rol oynayır. Səhralar öz coğrafi mövqeyinə və tutduqları sahəyə görə Yer kürəsində yağıntıları az olan, dünya okeanı ilə əlaqəsi olmayan axarsız qapalı sahələrə uyğun gəlir. E. Martonun hesablamalarına görə axarsız ərazilərin sahəsi Yer kürəsində Qitələr üzrə aşağıdakı kimi paylanmışdır:

Avropada - 452000km² (yaxud 5%-i); Asiyada - 9.933000km² (yaxud 24%-i); Afrikada – 11771000km² (40%); Avstraliyada – 3309000 km² (43%); Şimali Amerikada - 1070000 km² (5%); Cənubii Amerikada – 1454000 km² (8%). Səhralarda fiziki aşınma prosesləri daha çox inkişaf edib, aşınma məhsulları dağ

ətəklərində səpinti konusları şəklində toplanır. Bəzən də müvəqqəti axarlarla aparılaraq düzənliklərə və qapalı depresiyalara çıxdıqları yerdə gətirmə konusları və subaeral deltalar əmələ gətirir. Səhralarda uzun müddətli geomorfoloji tədqiqat aparmış alimlərin (İ.Valterin və b.) fikrincə səhralarda relyefin inkişafında və formalaşmasında əsas amil küləkdir. Ancaq bəz alimlər Şimali Amerika səhralarında güclü küləklərin olmamasına əsaslanaraq relyefin formalaşmasında axar suların eroziya və akkumlyasiya fəaliyyətinin əsas rol oynadığını göstərirlər.

İ.S.Şukin və Z.Passargen belə hesab edirlər ki, səhralarda müşahidə edilən su eroziya və su akkumlyasiya relyef formaları səhraların müasir iqlim şəraiti ilə əlaqədar olmayıb keçmişin daha rütubətli dövrlərindən irsi qalmış formaldır.

Deflyasiya relyef formaları. Bu relyef formaları səhralarda geniş yayılmışdır. Səhralarda bəzən süxurların xarakterindən və litoloji tərkibindən asılı olaraq aşınma nəticəsində əksər hallarda zəif cilalanmış yuvarlaq və müxtəlif böyüklükdə süxur parçaları yığın əmələ gəlir. Şaquli çatlarla parçalanmış süxurlar aşınma nəticəsində bürclər, sütunlar və b. formalar əmələ gətirir. Bu cür formalar Orta Asiyada Aral gölünün Şimal sahilində geniş yayılmışdır. Türkiстан silsiləsinin ətəklərində səthə çıxan mezokaynazoy yaşlı qırmızı rəngli konqlomeratlarda meşəni xatırladan deflyasion sütunlar, obelisklər, bürclər və b. formalar əmələ gəlmişdir. Ümumiyyətlə ərazinin tektonik şəraiti, süxurların litoloji tərkibi ilə əlaqədar olaraq denudasion və deflyasion relyef formaları arasında müəyyən uyğunluq vardır. Küləklərin təsiri ilə hərəkətə gələn qum dənələri səhralarda böyük geomorfoloji işlər görür və relyefin formalaşmasında əsas rol oynayır. Hərəkət edən qum dənələri bərk süxurlara çırpılaraq onları cızır, cilalayır və onların üzərində müxtəlif formalar və müxtəlif böyüklükdə çökəkliklər əmələ gətirir. Bəzən qum dənələri süxurların səthində paralel şırımlar (yardanqlar), oval şəklində daş qəfəslər əmələ gətirir.

Səhralarda səthi örtən elüvial çöküntülərin və tərkibində çaqıl daşlar, müxtəlif süxur qırıntıları və gillicələr olan sementləşmiş brekçiyə və konqlomerat laylalarının üzərində əhəngdən və gipsdən ibarət olan səhra qabığı əmələ gəlir. Süxur üzərində yaranmış belə qaysaqlar lak kimi parlaq olur. Azərbaycanda səhra qaysağına Naxçıvanda, Abşeron yarımadasında, Qobustanda təsadüf edilir.

Səhralarda yağıntıların az olmasına və nadir hallarda düşməsinə baxmayaraq burada erozion relyef formaları inkişaf etmişdir. Səhralarda takırların üzərində yaranan erozion şırımlardan başlayaraq səhralı başdan-başa kəsib keçən tranzit çay dərələrinə də təsadüf edilir. Səhralar üçün ən xarakterik erozion formalar vaxtaşırı axan və yaxud efemer çayların quru dərələridir. Bu dərələr Şimali Afrikada vadi, Orta Asiyada Uzbay, Şimali Amerikada apayos adlanır. Tranzit çay dərələrinin

uzununa profili rütubətli iqlim sahələrində olduğu kimi aşağıya doğru əyilməyib, səhradan keçdiyi yerdə qabarıq olur.

Səhraların tipləri. Geomorfoloji quruluşuna və ümumiyyətlə landşaft xüsusiyyətinə görə səhralar bir neçə tiplər ayrılır. Hər şeydən əvvəl səhralar dağlıq və düzənlik səhralarına ayırırlar. Düzənlik səhralarının səthi qalın ovuntu və qırıntılı çöküntülərlə örtülüdür. Ümumiyyətlə səthi təşkil edən çöküntülərin litoloji tərkibinə görə daşlı, çaqıl daşlı, qumlu, gilli, gilli-şoranlı səhralara ayrılır. Dağlıq səhralar yer kürəsində çox geniş yayılmışdır. Onlar ən çox Şimali Amerikanın qərb və cənub qərb hissəsində yayılmışdır. Böyük hövzə səhrası geniş sahə tutur. Okean səviyyəsindən orta yüksəkliyi 1500m-dir. Bu tip səhralara İran yaylasında, Orta Asiyada, Fələstində və b. yerlərdə də təsadüf edilir.

Qum səhraları başqa səhralara nisbətən daha geniş yayılmışdır. Böyük səhrada qum səhraları (1100777 km²) sahəni tutur. Ərəbistanın daxili hissələri bütün qum səhraları ilə tutulmuşdur. Bundan başqa qum səhraları Orta Asiyada, Çin Türkünstanında, İran yaylasında, Pakistanda, Avstraliyada, Cənubi Afrikada, Cənubi Amerikada geniş yayılmışdır. Qum səhraları Şimali Amerikada – erq, Ərəbistanda - nefud, İranda – kəbir, Orta Asiyada isə qum adlanır. Səhra qumlarının mənşəi haqda müxtəlif fikirlər vardır. Bəziləri qumların dənizdən gətirildiyini, bəziləri isə səhralarda səthə çıxan ana süxurların kontinental şəraitdə aşınmasından əmələ gəldiyini söyləyirlər. Səhra qumları ilə ana süxurların eyni mineraloji tərkibə malik olması son fikri təsdiq edir. Səhralarda akkumlyativ qum formaları küləyin təsiri ilə yaranır. Onların yaranması külətin gücündən, davamiyyətindən, səthin quruluşundan, süxurların xüsusiyyətindən, bitki örtüyündən asılıdır. Əsas formalar barxanlar, barxan zəncirləri, dyunlar, qum təpələri və b. Ərəbistan səhralarında təsadüf edilən səhra formalarından biri də mənfi relyef forması olan fulcadır. Fulca nəhəng at dırnağının izinə oxşayıb, mənşəi hələ də məlum deyildir. Arid relyef formalarından biri də Şahid dağlarıdır. Onlar bütün iqlim qurşaqlarında müşahidə edilir.